

ELNUR HƏSƏNOV
 AMEA Gəncə Regional elmi mərkəz
 E-mail: el_hesenov@mail.ru

GƏNCƏ DULUŞÇULUQ SƏNƏTİNİN SON TUNC VƏ ERKƏN DƏMİR DÖVRÜ NÜMUNƏLƏRİ ETNOQRAFİK MƏNBƏ KİMİ

Açar sözlər: dulusçuluq sənəti, tarixi-etnoqrafik tədqiqat, son tunc və erkən dəmir dövrü, Gəncənin qədim saxsı məmulatları, müqayisəli təhlil, etnoqrafik mənbə.

Ключевые слова: гончарное ремесло, историко-этнографическое исследование, эпоха поздней бронзы и раннего железа, древние керамические изделия Гянджи, компаративный анализ, этнографический источник.

Key words: ceramics trade, historico-ethnographical investigation, period of the Late Bronze and Early Iron ages, ancient pottery wares of Ganja, comparative analysis, ethnographical source.

Dulusçuluq yaxud keramika sənəti xalq yaradıcılığının, sənətkarlığın qədim növlərindən hesab edilir. Ən azı 2500 illik tarixə malik olan qədim Gəncə şəhərində bəhs edilən sənət sahəsi özünün inkişafında müxtəlif mərhələlər keçmişdir. Belə ki, antik Gəncə ərazisində ayrı-ayrı dövrlərdə həyata keçirilmiş tarixi-arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, burada aşkar edilmiş ən qədim dulusçuluq nümunələri xronoloji baxımdan neolit və eneolit dövrlərinə aiddir. Bu isə, öz növbəsində artıq eradan əvvəl VIII-VI minilliklərdə Gəncə kimi qədim yaşayış məntəqəsində qeyd edilən sənət sahəsinin təşəkkül tapdığını təsbit edir [1, s.21, 89].

Eradan əvvəl II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərini, daha dəqiq deyilsə, e.ə. XIV-VII əsrləri əhatə edən son tunc və erkən dəmir dövrü zəngin və qədim sənətkarlıq ənənələrinə malik olan Gəncə dulusçuluq sənətinin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malik bir tarixi mərhələ kimi səciyyələndirilməlidir. Belə ki, bunu şərtləndirən bir sıra mühüm amillər mövcuddur:

1) Bəhs olunan tarixi dövr ibtidai icma quruluşunun tənəzzülə uğraması və ictimai, mülki bərabərsizliyin, sinifli cəmiyyətin yaranması ilə birbaşa bağlı olmuş;

2) Dəmirin məişətdə və təsərrüfatda geniş surətdə istifadə olunması sayəsində əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi müşahidə olunmuş [2; 3, s.125];

3) Son tunc və erkən dəmir dövründə Gəncə dulusçuluq sənəti özünün inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Tədqiqatlar, qazıntı işləri nəticəsində aşkar edilmiş çoxsaylı keramika məmulatları qeyd olunan mərhələdə şəhər mədəniyyəti ünsürlərinin inkişaf etdiyini sübuta yetirir.

Bundan əlavə, Gəncə dulusçuluğunun son tunc və erkən dövrünə aid olan nümunələrinin sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərdən keyfiyyətinin, nəfisliyinin yüksək olması, saxsı qabların səthi üzərindəki ornament –naxışların zəngin, çoxçeşidli, həmçinin süjetləri baxımından rəngarəng olması xüsusilə diqqətəlayiqdir [4, s.132].

Qeyd olunmalıdır ki, son tunc və erkən dəmir dövrü üçün Gəncə dulusçuluq sənətinin ən səciyyəvi nümunələri ağ inkrustasiyalı yaxud cızma naxışları xüsusi ağ rəngli boyaq maddəsi ilə doldurulmuş keramik məmulatlar hesab olunur. Ümumiyyətlə, qədim tarixi və zəngin sənətkarlıq ənənələri ilə fərqlənən Gəncə dulusçuluq sənətinin nümayəndələri olmuş ustad sənətkarların qeyd olunan tarixi mərhələdə hazırladıqları ağ inkrustasiyalı saxsı məmulatları çox unikal nümunələr hesab edilir. Belə ki, Gəncə və Gəncəətrafi ərazinin tarixi abidələrindən aşkar edilmiş bu nəfis keramika nümunələrinin hazırlanması uzun müddət ərzində qonşu bölgələrin sənətkarları üçün sirr olaraq qalmışdır. Şübhəsiz ki, Gəncə sənətkarları bəhs olunan dövrdə dulusçuluq məmulatlarının, xüsusilə də saxsı qabların səthini bəzəyən naxışları xüsusi tərkibli ağ maddə ilə inkrustasiya etmək texnologiyasının sirrini müəyyən müddətdə qoruyub saxlaya bilmişlər [5, s. 135]. Qonşu ərazilərin sənətkarları yalnız sonrakı mərhələlərdə tədricən bu sənətkarlıq ənənələrini mənimsəyə bilməmişlər.

Qafqaz ərazisində Gəncədən sonra ikinci bu tip ağ inkrustasiyalı keramikanın yayılma bölgəsi hesab edilən Kaxetiyadan (Gürcüstan Respublikası) aşkar olunmuş nümunələrin istər keyfiyyəti, hazırlanma texnologiyası, istərsə də üzərindəki ornamentləri baxımından daha bəsit, primitiv olması bu elmi nəzəriyyəni bir daha təsbit etmiş olur [6, s.101, 145]. Qədim Gəncə dulusçuluq sənətinin ağ inkrustasiyalı saxsı məmulatları isə sənətkarlıq baxımından daha nəfis, keyfiyyətli və müxtəlif çeşidli olması ilə fərqlənir. Qeyd olunanlar, öz növbəsində bu təkmil sənətkarlıq ənənələrinin genezisində (məşəyində) kanardan gəlmə deyil [7, s.153], məhz yerli, zəngin tarixə malik ənənələrin domenat xarakter kəsb etməsinin elmi baxımdan əsaslandırılmasına şərait yaradır [8, s.37, 81].

Ümumiyyətlə, Gəncə dulusçuluq sənətinin son tunc və erkən dəmir dövrünə aid olan çoxsaylı nümunələri çox mühüm tarixi-etnoqrafik mənbə kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, əvvəla, bəhs olunan keramika məmulatları xalqımızın, o cümlədən antik dövr Gəncə sakinlərinin müxtəlif qonşu etnoslarla, xalqlarla qarşılıqlı etno-mədəni, sosial və iqtisadi əlaqələrinin sübutu qismində çıxış edir [9, s.16]. Gəncə dulusçuluq sənətinin son tunc və erkən dəmir dövrünə aid nümunələri ilə müxtəlif cəhətləri-forması, hazırlanma texnologiyası, ornament-naxışları, üzərinin naxışlanma üslubu baxımından oxşarlıq təşkil edən müxtəlif saxsı məmulatlara Yaxın və Orta Şərqi ayırı-ayrı ərazilərində rast gəlinməsi məhz bu qarşılıqlı əlaqələrlə bilavasitə bağlıdır. Müasir Türkiyə, İran, Əfqanıstan, Pakistan kimi bir sıra dövlətlərin ərazisindən aşkar edilmiş çoxsaylı tarixi-arxeoloji abidələrdə, xüsusilə də Bəmpur, I Suz, Persepol, Şahi-Tump, Giyan-təpədə bu cür çoxsaylı dulusçuluq nümunələrinə təsadüf edilmişdir [10, s. 277-278].

Gəncə dulusçuluq sənətinin son tunc və erkən dəmir dövrü nümunələrinin etnoqrafik mənbə kimi səciyyələndirilməsində saxsı məmulatlarının üzərində təsvir edilmiş ornament-naxışların xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bəhs olunan ornamentlər, əsasən aşağıdakı tiptə olmuşdur:

- 1) Antropomorf (insan təsvirləri formasında olan) ornamentlər;
- 2) Nəbati (bitki təsvirləri) ornamentlər;
- 3) Zoomorf (heyvan və quş formalı) ornamentlər;
- 4) Həndəsi tipli ornamentlər [11, s.37, 81].

Məhz qeyd edilən dulusçuluq məmulatları üzərindəki ornament-naxışların elmi baxımdan müfəssəl surətdə tədqiq olunması sayəsində çoxlu sayda oxşar keramik nümunələrin geniş coğrafi arealda yayıldığı aşkar olunmuşdur. Belə ki, Gəncə dulusçuluğunun həndəsi fiqurlardan ibarət olan antropomorf ornamentləri ilə Bəlucistan ərazisindəki Şahi-Tump məzarlığından tapılmış saxsı nümunələri üzərindəki həndəsi naxışların oxşarlığı müəyyən edilmişdir [12, s.130].

Bundan əlavə, Gəncə dulusçuluğunun ağ inkrustasiyalı nümunələrinin həndəsi xarakterli ornamentləri ilə məşhur Andronovo mədəniyyətinə aid keramika məmulatlarının cizma naxışları əhəmiyyətli dərəcədə oxşar, ümumi xüsusiyyətlərə malikdir [13, s.134].

Bununla yanaşı, Gəncə dulusçuluq sənətinin son tunc və erkən dəmir dövrünə aid məmulatlarının etnoqrafik mənbə olaraq əhəmiyyəti xalqımızın qədim etno-mental dəyərlərinin, ailə və nigah münasibətlərinin ətraflı surətdə tədqiqinə şərait yaratması, bir çox gizli məqamların üzə çıxarılmasını şərtləndirməsidir. Bəhs edilən dulusçuluq nümunələrinin antik dövr etnoqrafiya tariximizin təfəssilatlı şəkildə öyrənilməsi ilə bağlı digər bir çox önəmli cəhəti əcdadlarımızın islamaqədərki dini dünyagörüşü, dəfn adət və mərasimlərinin bir çox mühüm xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına imkan verməsidir [14, s.112].

Qeyd olunmalıdır ki, Gəncə və Gəncəətrafı ərazilərdə, xüsusilə də Gəncəçay hövzəsində müxtəlif vaxtlarda həyata keçirilmiş tarixi-arxeoloji tədqiqatlar, qazıntı işləri nəticəsində Gəncə dulusçuluğunun son tunc və erkən dəmir dövrünə aid məmulatları 2 əsas maddi mənbədən aşkar edilmişdir:

- 1) Yaşayış yerlərindən (məntəqələrindən);
- 2) Müxtəlif tipli qəbir abidələrindən [15, s.91-98].

Məhz sadalanan mənbələrdən tapılmış Gəncə dulusçuluq sənəti nümunələrinin etnoqrafik mənbə olaraq daha bir əhəmiyyətli xüsusiyyəti zəngin və qədim sənətkarlıq ənənələrinə malik Gəncə keramikasının, həmçinin yerli əhalinin antik dövr oturaq əkinçilik mədəniyyətinin bir çox cəhətlərinin

daha geniş surətdə öyrənilməsinə şərait yaratmasıdır. Bundan əlavə, son tunc və erkən dəmir dövrünü əks etdirən Gəncə dulusçuluq sənəti məmulatlarının təfərrüatı ilə tədqiq olunması sayəsində xalqımızın, o cümlədən qədim Gəncə sakinlərinin milli-mənəvi dəyərləri, əxlaqi münasibətlər sistemi [16,s.288], təsərrüfatı və məişəti, ailə və nigah münasibətləri ilə bağlı bir çox vacib məqamların üzə çıxarılmasına şərait yaranır [17,s.67].

Şübhəsiz ki, Gəncə dulusçuluq sənətinin son tunc və erkən dəmir dövrünə aid olan nümunələrinin tarixi-etnoqrafik dəyərliliyini şərtləndirən əsas məqamlardan biri də bu məmulatların Gəncənin qədim şəhər sivilizasiyası mərkəzi kimi xronoloji baxımdan yaşının ən azı 2500 il olmasına dair mühüm faktlar toplusunu özündə ehtiva etməsidir [18,s.160].

Beləliklə, qədim Gəncə dulusçuluq sənətinin son tunc və erkən dəmir dövrünə aid olan, sənətkarlıq baxımından keyfiyyətli və nəfis olması ilə fərqlənən dəyərli nümunələrinin elmi cəhətdən təfərrüatı ilə tədqiq olunması sayəsində Azərbaycanın etnoqrafiya tarixinin bir çox gizli qalmış məqamlarının üzə çıxarılmasına şərait yaranır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Dyson R. Early Cultures in Azerbaijan, Iran //Proceedings of the Fourth International Congress of Persian Art and Archaeology. New-York, 1960
2. http://www.gumer.info/bibliotek-Buks/Culture/Article/Trub-Tur_El.php
3. Həsənov E.L. Qədim Gəncə dulusçuluq sənətinin ilkin formalaşma mərhələsi və onun tarixi-etnoqrafik səciyyəsinə dair//AMEA Gəncə Regional Elmi Mərkəz. “Xəbərlər” məcmuəsi. № 37, Gəncə, 2009, səh. 124-126
4. Гасанов Э.Л. Образцы гончарного ремесла древней Гянджи раннего железного века как этнографический источник в исследовании общих для Азербайджана и Грузии керамических изделий //Кутаисский Научный Центр АН Грузии. Журнал «Новация» ISSN 1512-3715, Кутаиси, 2010, №6, стр.131-135.
5. «Отчёт Археологической комиссии» СПб. 1903
6. Burton-Brown T. Excavations in Azerbaijan, 1948. London, 1951
7. The dawn of Art. Ed. by M.Artamonov. Leningrad, 1974
8. Чубинишвили Т.Н. К древней истории Южного Кавказа. Тбилиси, 1971
9. Ghirshman R. Fouilles de Sialk pres de Kashan. T.2, Paris, 1939
10. Ghirshman R. Perse, Pro-Iranians, Medes, Achemenides. L., 1964
11. Akurgal E. On the Chronology of Early Iranian Art//The Sixth International Congress of Iranian Art and Archaeology. Oxford, 1972
12. Herzfeld E. Iran in the Ancient East. London, 1941
13. Məmmədov Ş.M., Həsənov E.L. Qədim Gəncənin erkən dəmir dövrünə aid dulusçuluq nümunələrinin ornamentləri haqqında // AMEA GREM. “Xəbərlər” məcmuəsi. № 33, Gəncə, 2008, səh. 133-135
14. Stein A. An Archaeological Tour in Gedrosia // Memoirs of the Archaeological Survey of India. № 43, Calcutta, 1931
15. Sulimirski T. Scythian Antiquities in Western Asia. “Artibus Asiae”. Vol. 17, № 3-4, Ascona, 1954
16. Sams G.K. Phrygian painted Animals: Anatolian orientalizing Art. “Anatolian Studies”. Vol. 24, 1974
17. Dyson R. H.Early Cultures of Solduz, Azerbaijan //A Survey of Persian Art. Vol. 14, London, 1967
18. Young C. A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran. 1500-500 B.C. “Iran”. Vol. III, 1965.

ЭЛЬНУР ГАСАНОВ
Гянджинский Региональный
Научный Центр НАНА
E-mail: el_hesenov@mail.ru

ОБРАЗЦЫ ГОНЧАРНОГО ремесла ГЯНДЖИ ПОЗДНЕБРОНЗОВОГО И РАННЕЖЕЛЕЗНОГО ВЕКОВ КАК ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

В данной научной статье были исследованы основные характерные особенности, орнаментация, историко-этнографическое значение гончарного ремесла одного из самых древних культурных центров Востока, города Гянджи эпохи позднебронзового и раннежелезного веков. А также образцы этой древней керамики были отображены как важный этнографический источник истории античного периода не только Азербайджана, но и всего БлижнеВосточного региона.

ELNUR HASANOV
Ganja Regional Scientific Center of ANAS
E-mail: el_hesenov@mail.ru

THE PATTERNS OF GANJA CERAMICS TRADE OF THE LATE BRONZE AND EARLY IRON AGES AS AN ETHNOGRAPHICAL SOURCE

In this scientific article were investigated the main typical characteristics, ornamentation, historico-ethnographical importance of ceramics trade of one of the ancient cultural centers of the East, Ganja city during the Late Bronze and Early Iron ages. Also, the patterns of this ceramics were lighted as the main ethnographical source of antique period not only of Azerbaijan, but also of the whole Near East region.

Rəyçi: t.e.n., dosent E.Ə. Aslanova, t.e.d Q. S. İsmaylov
Gəncə Dövlət Universitetinin Tarix və Coğrafiya fakültəsi Elmi Şurasının 28 yanvar 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05)